

२.४.१० मानस्वर (Cardinal Vowels)

क. परिचय

संसारका सबै भाषामा पाइने स्वरहरूको अध्ययन र निर्धारण गर्ने सैद्धान्तिक आधारलाई मानस्वर भनिन्छ । मानस्वरको निर्धारणका लागि विभिन्न आधारहरू बनाइएको छ । यसका आधारहरूमा जिभ्राको उचाइ, सक्रियता, ओठको गोलित र अगोलित स्थिति हुन् । यी आधारमा विद्वान्हरूले सैद्धान्तिक रूपमा केही मूलस्वरको कल्पना गरेका छन् । मानस्वरहरू स्वरको निर्धारणका लागि तयार पारिएका काल्पनिक विन्दु हुन् । यसैले यी काल्पनिक विन्दुहरू भाषा विशेषमा ठ्याम्मै नमिल्न पनि सक्छन् । तिनै स्वर अन्तर्राष्ट्रिय ध्वन्यात्मक लिपिका सन्दर्भमा मानस्वरका रूपमा प्रसिद्ध छन् ।

मानस्वरका आधारमा संसारका सबै भाषाका स्वर ध्वनिको वर्गीकरण र विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

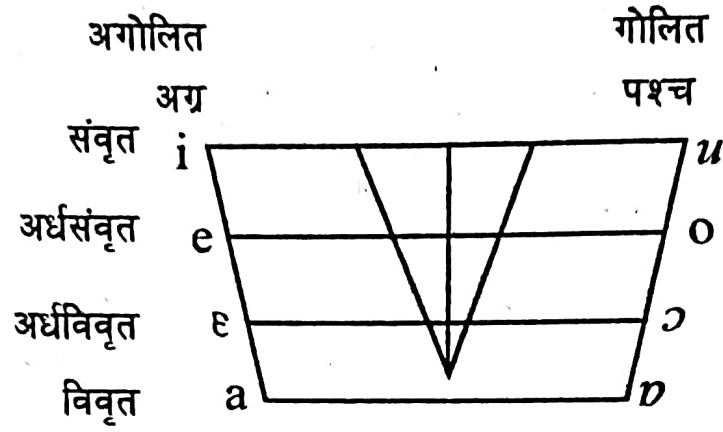
मानस्वरमा स्वरको वर्गीकरण र विश्लेषणका आधारहरू दिइएका छन् । कुनै पनि भाषाका स्वरहरूको निर्धारण समता र भिन्नताका आधारमा हुने गर्दछ । सैद्धान्तिक स्वरभन्दा भाषा विशेषका स्वरहरू के कति मात्रामा कुन कारणबाट फरक वा समान छन् भनी यसैसँग दाँजेर मापन गर्न सकिन्छ । यसै आधारमा संसारका प्रत्येक भाषाका स्वर वर्णको सङ्ख्या निर्धारण गर्न सकिन्छ । मानस्वरबाट संसारका सबै भाषा र भाषिकाको स्वरवर्णको निर्धारणमा सरलता आएको देखिन्छ ।

संसारका सबै भाषाहरूका स्वरहरूको निर्धारण गर्न सकिने मानस्वरको सैद्धान्तिक रूपरेखा प्रस्तुत गर्ने भाषाविद् ड्यानियल जोन्स हुन् । उनले सन् १९१८ मा

मानस्वरको विकास गरेका हुन् । मानस्वरका प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकार छन् ।

ख. प्राथमिक (Primary) मानस्वर

प्राथमिक मानस्वरलाई पहिले त्रिकोणमा देखाइन्थ्यो । यसैले यसको चित्रलाई स्वर त्रिकोण पनि भन्ने गरिन्थ्यो । अहिले प्राथमिक मानस्वर भनिएको छ । अधिकांश भाषामा पाइने बहु प्रचलित स्वर प्राथमिक मानस्वरअन्तर्गत नै पर्दछन् । भाषा विशेषमा स्वरलाई विभाजन गर्ने आधार पनि यिनै हुन् । प्राथमिक मानस्वरलाई स्वर चतुर्भुजमा इयानियल जोन्सले यसरी देखाएका छन्-

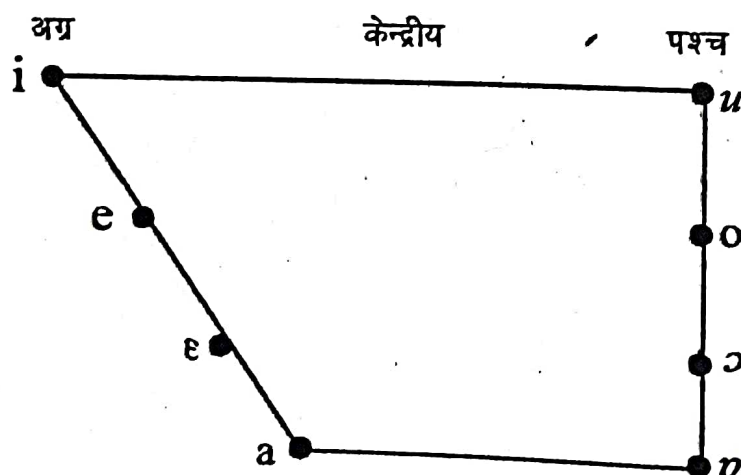

प्राथमिक मानस्वर

प्राथमिक मानस्वरलाई जिभ्राको सक्रिय भाग, जिभ्राको उचाइ र ओठको स्थितिका आधारमा तिन भागमा विभाजन गरिएको छ । यी तिन आधार स्वर वर्णको वर्गीकरणका आधार पनि हुन् ।

अ. जिभ्राको सक्रियता

स्वरको निर्धारण र वर्गीकरण गर्ने एउटा आधार जिभ्राको सक्रिय भाग हो । स्वरको उच्चारणमा कहिले जिभ्राको अघिल्लो भाग सक्रिय हुन्छ, कहिले बिचको र कहिले पछिल्लो भाग माथि उड्दछ वा सक्रिय रहन्छ । जिभ्राको सक्रिय भाग वा उठाइलाई अग्र, केन्द्रीय र पश्च गरी तिन भागमा विभाजन गरिन्छ ।

जिभ्राको सक्रियताको आधारमा स्वर ध्वनिको वर्गीकरण

१) अग्रस्वर

जिभ्राको अधिल्लो भाग सक्रिय हुँदा उच्चरित हुने मानस्वर अग्रस्वर हुन् । माथिको तालिकामा रहेका *i, e, ε, a* अग्र स्वर हुन् ।

२) केन्द्रीय स्वर

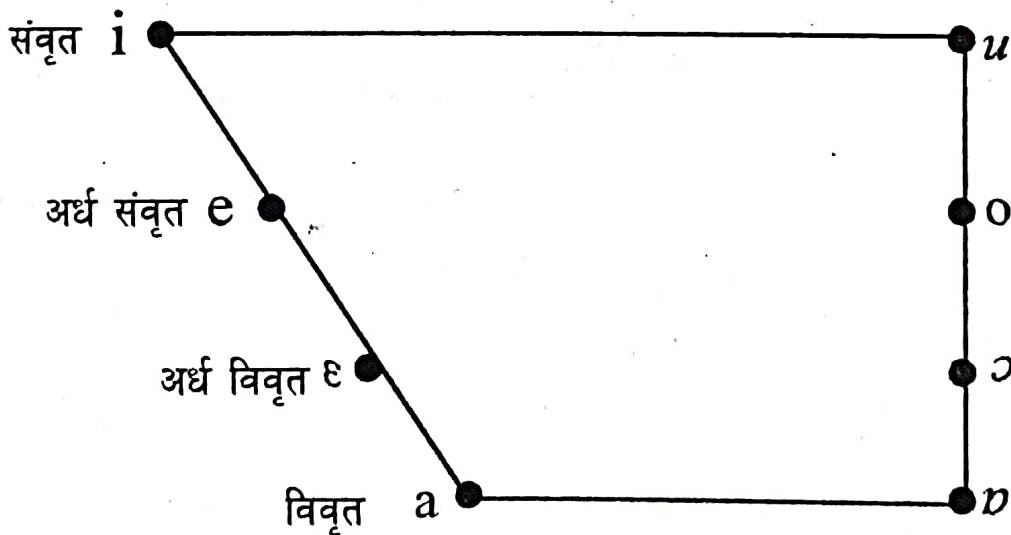
जिभ्राको मध्यभाग सक्रिय हुँदा हुने ध्वनि केन्द्रीय मानस्वर हुन् । प्राथमिक मानस्वरमा केन्द्रीय मानस्वर छैनन् ।

३) पश्च स्वर

पछिल्लो भाग सक्रिय हुँदा उच्चरित हुँदा उच्चरित हुने ध्वनि पश्च मानस्वर हुन् । माथिको तालिकामा रहेका *u, o, ɔ, ɒ* पश्च स्वर हुन् ।

आ. जिभ्राको उचाइ

स्वरको उच्चारणमा जिभ्रो कहिले उच्चतम (संवृत/बन्द) अवस्थामा रहन्छ भने कहिले उच्च (आधा बन्द) अवस्थामा रहन्छ । यस्तै कहिले निम्न (आधा खुला) अवस्थामा रहन्छ भने कहिले निम्नतम (खुला) बिन्दुमा रहन्छ । यसर्थ जिभ्राको उचाइलाई उच्चतम, उच्च, निम्न र निम्नतम गरी चार प्रकारमा वर्गीकृत गरिन्छ । यसको तालिका निम्नानुसार रहेको छ :

जिभ्राको उचाइको आधारमा स्वर ध्वनिको वर्गीकरण

यस आधारमा स्वरवर्णलाई पनि संवृत स्वर, अर्धसंवृत स्वर, अर्धविवृत स्वर र विवृत स्वर गरी चार प्रकारमा वर्गीकृत गरिन्छ:

१) संवृत स्वर

जिभ्रो उच्चतम अवस्थामा रहँदा उच्चरित हुने स्वर ध्वनि संवृत स्वर ध्वनि हुन् । जिभ्रो उच्चतम अवस्थामा जाँदा वायु मार्ग लगभग बन्द हुने स्थिति आउने भएकाले यी ध्वनिलाई नेपालीमा बन्द मानस्वर पनि भन्ने गरिन्छ । *i* र *u* संवृत मानस्वर हुन् ।

२) अर्धसंवृत स्वर

जिभ्रो उच्च अवस्थामा रहँदा उच्चरित हुने स्वर ध्वनि अर्धसंवृत स्वर ध्वनि हुन् । जिभ्रो उच्चतम अवस्थामा जाँदा वायु मार्ग आधा खुला हुने स्थिति आउने भएकाले यी मानस्वरलाई नेपालीमा आधा बन्द स्वर पनि भन्ने गरिन्छ e र o अर्धसंवृत स्वर ध्वनि हुन् ।

३) अर्धविवृत स्वर

जिभ्रो निम्न अवस्थामा रहँदा उच्चरित हुने स्वर ध्वनि अर्धविवृत स्वर ध्वनि हुन् । जिभ्रो उच्चतम अवस्थामा जाँदा वायु मार्ग मार्ग लगभग खुला हुने स्थिति आउने भएकाले यी ध्वनिलाई नेपालीमा आधा खुला स्वर ध्वनि पनि भन्ने गरिन्छ । ϵ र ω अर्धविवृत मानस्वर हुन् ।

४) विवृत स्वर

जिभ्रो निम्नतम अवस्थामा रहँदा उच्चरित हुने स्वर ध्वनि खुला स्वर ध्वनि हुन् । जिभ्रो निम्नतम अवस्थामा रहँदा वायु मार्ग पूर्ण खुला हुने स्थिति आउने भएकाले यी ध्वनिलाई नेपालीमा खुला स्वर ध्वनि पनि भन्ने गरिन्छ । a र ω विवृत मानस्वर हुन् ।

इ. ओठको स्थिति

केही स्वरको उच्चारणमा ओठको स्थिति गोलाकार हुन्छ भने केहीको उच्चारणमा फिँजारिएको हुन्छ । यस आधारमा स्वर गोलित र अगोलित गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

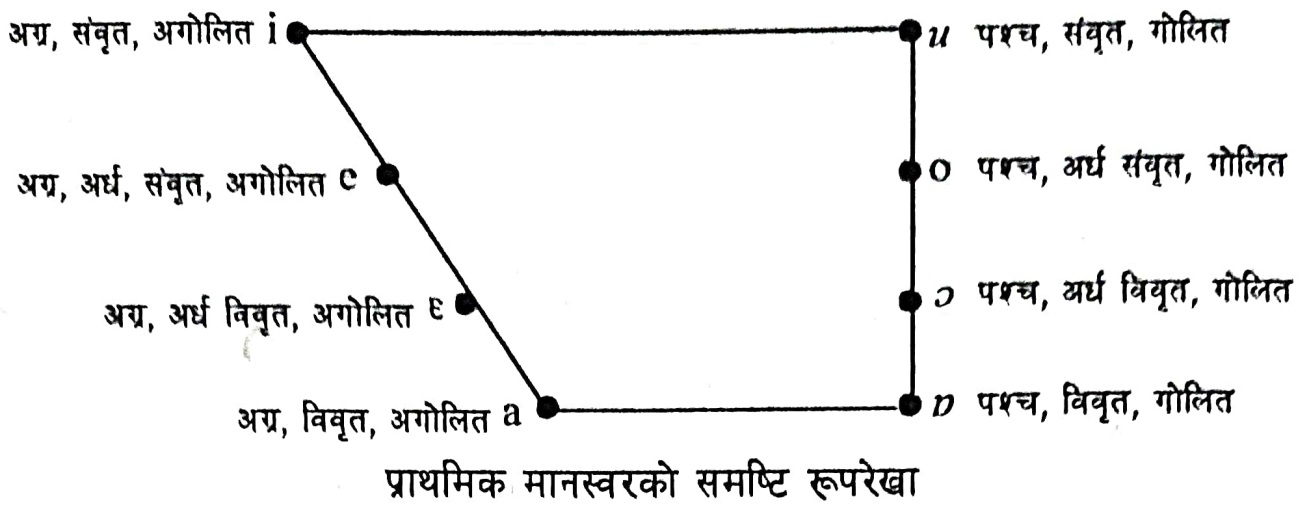
१) अगोलित

गोलाकार नभई फिँजारिएको स्थितिमा रहँदा उच्चरित हुने स्वरलाई अगोलित स्वर भनिन्छ । $[i, e, \epsilon, a]$ अगोलित स्वर ध्वनि हुन् । नेपालीका $[इ]$, $[ए]$ अगोलित मानस्वर हुन् ।

२) गोलित

गोलाकार नभई फिँजारिएको स्थितिमा रहँदा उच्चरित हुने स्वरलाई अगोलित स्वर भनिन्छ । $[u, o, \omega, \omega]$ ओ अगोलित स्वर ध्वनि हुन् । नेपालीका $[उ]$ ओ अगोलित मानस्वर हुन् ।

उपर्युक्त तिनै आधारमा विभाजित मानस्वरलाई समग्रमा निम्नानुसार विभाजित गर्न सकिन्छ :

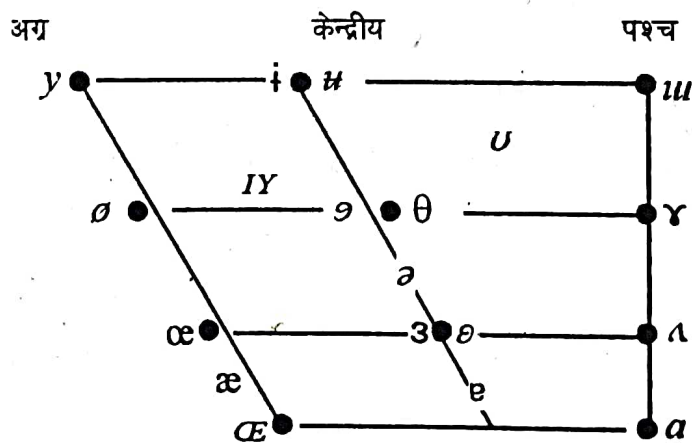

ग. द्वितीयक (Secondary) मानस्वर

द्वितीयक मानस्वर पनि प्राथमिक मानस्वर जस्तै स्वर वर्णको निर्धारण र वर्गीकरणका लागि तयार गरिएका काल्पनिक स्वर हुन् । यसका आधारमा कतिपय भाषाका स्वरलाई मापन गर्न सकिन्छ । कुनै भाषामा दुवै खाले स्वरहरू पाइन्छन् भने कुनै भाषामा प्राथमिक मान स्वर मात्र । प्राथमिक र द्वितीयक मानस्वर ओठको स्थितिबाट मात्र छुट्टिन्छन् । प्राथमिक मानस्वरभन्दा यिनको उच्चारणमा ओठको स्थिति ठिक उल्टो हुन्छ । द्वितीयक मानस्वरलाई पनि जिभ्राको सक्रियता, जिभ्राको उचाइ र ओठको स्थितिका आधारमा तिन भागमा विभाजन गरिएको छ । यी तिन आधार स्वर वर्णको वर्गीकरणका आधार पनि हुन् ।

क. जिभ्राको सक्रियता

यस आधारमा द्वितीयक मानस्वरलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

जिभ्राको सक्रियताको आधारमा स्वर ध्वनिको वर्गीकरण

यस आधारमा स्वर वर्णलाई पनि अग्र स्वर, केन्द्रीय स्वर र पश्च स्वर गरी तिन भागमा वर्गीकृत गरिन्छ ।

१) अग्र स्वर

जिभ्राको अधिल्लो भाग सक्रिय हुँदा उच्चरित हुने मानस्वर अग्र स्वर हुन् ।

[y, ø, œ, æ, ɛ] अग्र मानस्वर हुन् ।

२) केन्द्रीय स्वर

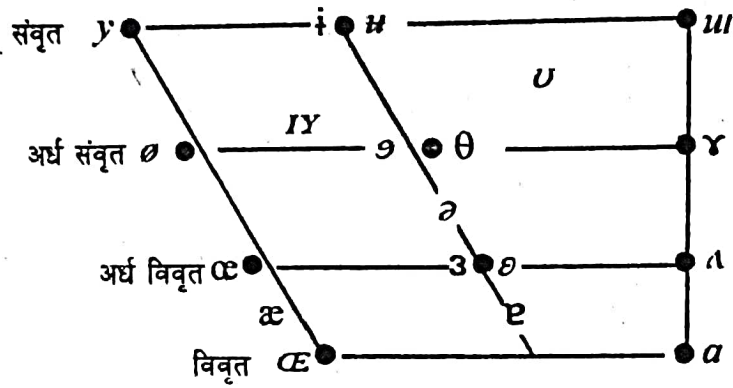
जिभ्राको बिच भाग सक्रिय हुँदा उच्चारित हुने ध्वनि केन्द्रीय मानस्वर हुन् । केन्द्रीय मानस्वर प्राथमिकमा नभई द्वितीयक मानस्वरमा पर्दछन् । [i, u, I, Y, U, ə, o, ə, ʊ, e, e] केन्द्रीय मानस्वर हुन्

३) पश्च स्वर

पछिल्लो भाग सक्रिय हुँदा उच्चरित हुँदा उच्चरित हुने ध्वनि पश्च मानस्वर हुन् । [ɜ, r, ɹ, a] पश्च मानस्वर हुन्

ख. जिभ्राको उचाइ

स्वरको उच्चारणमा जिभ्रो कहिले उच्चतम (संवृत) अवस्थामा रहन्छ भने कहिले उच्च (अर्धसंवृत/आधाबन्द) अवस्थामा रहन्छ । यस्तै कहिले निम्न अर्धविवृत (आधा खुला) अवस्थामा रहन्छ भने कहिले निम्नतम विवृत (खुला) बिन्दुमा रहन्छ । यसर्थ जिभ्राको उचाइलाई उच्चतम, उच्च, निम्न र निम्नतम गरी चार प्रकारमा वर्गीकृत गरिन्छ ।

जिभ्राको उचाइको आधारमा स्वर ध्वनिको वर्गीकरण

यस आधारमा स्वर वर्णलाई पनि संवृत स्वर, अर्धसंवृत स्वर, अर्धविवृत स्वर र विवृत स्वर गरी चार प्रकारमा वर्गीकृत गरिन्छ:

१) संवृत स्वर

जिभ्रो उच्चतम अवस्थामा रहँदा उच्चरित हुने स्वर ध्वनि संवृत स्वर ध्वनि हुन् । तालिकाका [y, i, ɨ, ɥ, u, I, Y, U] संवृत मानस्वर हुन्

२) अर्धसंवृत स्वर

जिभ्रो उच्च अवस्थामा रहँदा उच्चरित हुने स्वर ध्वनि अर्धसंवृत स्वर ध्वनि हुन् । तालिकाका [ø, ɘ, ɜ, r, ə] अर्धसंवृत मानस्वर हुन् ।

३) अर्धविवृत स्वर

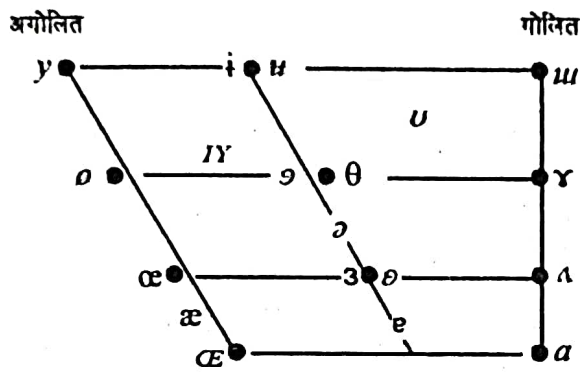
जिभ्रो निम्न अवस्थामा रहँदा उच्चरित हुने स्वर ध्वनि अर्धविवृत स्वर ध्वनि हुन् । [œ, ɜ, ə, ɹ, ə, æ, e] अर्धसंवृत मानस्वर हुन् ।

४) विवृत स्वर

जिधो निम्नतम अवस्थामा रहँदा उच्चरित हुने स्वर ध्वनि विवृत स्वर ध्वनि हुन् ।
[क. ०] विवृत मानस्वर हुन् ।

ग. ओठको स्थिति

प्राथमिक मानस्वर र द्वितीयक मानस्वरलाई छुट्याउने प्रमुख आधार द्वितीयक मानस्वर हो । प्राथमिक मानस्वरमा हुने ओठको स्थिति र द्वितीयक मानस्वरमा हुने ओठको स्थिति पूर्ण रूपमा विपरीत छन् । अर्थात् प्राथमिक मानस्वरमा ओठको स्थिति गोलित भएको ठाउँमा द्वितीयक मानस्वरमा ओठको स्थिति अगोलित हुन्छ र अगोलित भएका ठाउँमा गोलित हुन्छ । यस आधारमा द्वितीयक मानस्वर पनि गोलित र अगोलित गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

ओठको गोलाइको आधारमा द्वितीयक मानस्वरको वर्गीकरण

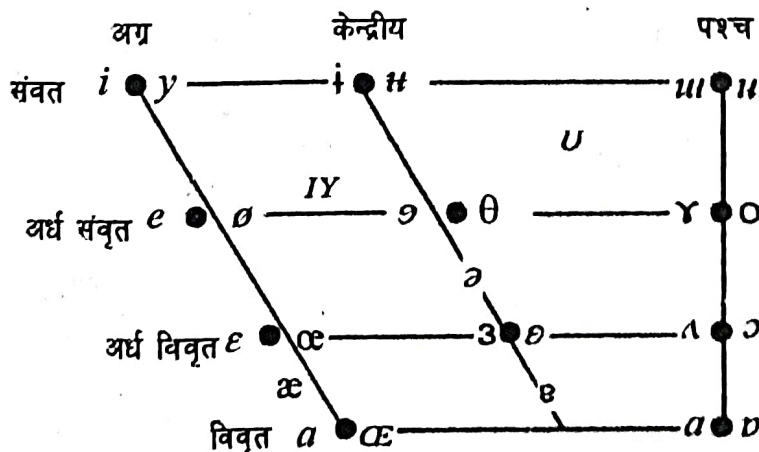
१) अगोलित

गोलाकार नभई फिंजारिएको स्थितिमा रहँदा उच्चरित हुने स्वरलाई गोलित स्वर भनिन्छ । तालिकाका [y, ø, œ, æ, ɶ, i, IY, ɔ, ə] अगोलित स्वर ध्वनि हुन् ।

२) गोलित

गोलाकार नभई फिंजारिएको स्थितिमा रहँदा उच्चरित हुने स्वरलाई गोलित स्वर भनिन्छ । [u, u, ə, a, U, u, θ, u, ə] गोलित स्वर ध्वनि हुन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनित्त्विक वर्णमालाअनुसार प्रथम र द्वितीयक मानस्वरको समष्टि रूपरेखा निम्नानुसार छ :

प्राथमिक र द्वितीयक मानस्वरको समग्र रूप

- i → अग्र, संवृत अगोलित ।
- y → अग्र, संवृत, अगोलित ।
- e → अग्र, अर्धसंवृत, अगोलित ।
- ø → अग्र, अर्धसंवृत, गोलित ।
- ɛ → अग्र, अर्धविवृत अगोलित ।
- œ → अग्र, अर्धविवृत, अगोलित ।
- a → अग्र, विवृत अगोलित ।
- ɔ → केन्द्रीय, विवृत अगोलित ।
- i → केन्द्रीय, संवृत, अगोलित ।
- ɪ → केन्द्रीय, संवृत, गोलित ।
- ɪ → केन्द्रीय, अर्धसंवृत, अगोलित ।
- ʏ → केन्द्रीय, अर्धसंवृत, अगोलित
- ɘ → केन्द्रीय, अर्धसंवृत, अगोलित
- ə → केन्द्रीय, अर्धविवृत अगोलित ।
- ø → अग्र, अर्धसंवृत अगोलित ।
- ʊ → केन्द्रीय अर्धसंवृत, गोलित ।
- ɯ → पश्च, संवृत गोलित ।
- u → पश्च, संवृत, गोलित ।
- ʊ → पश्च, अर्धसंवृत, गोलित ।
- o → पश्च, अर्धसंवृत, गोलित ।
- ɔ → केन्द्रीय, अर्धसंवृत, अगोलित ।
- ø → केन्द्रीय, अर्धविवृत, गोलित ।
- ɹ → पश्च अर्धविवृत, गोलित ।
- ɔ → पश्च, अर्धविवृत, गोलित ।
- a → पश्च, विवृत, गोलित ।
- v → पश्च, विवृत, गोलित ।
- œ → अग्र, विवृत, अगोलित ।
- y → अग्र, संवृत, गोलित ।